

Смагін І.І.,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри методики
викладання навчальних
предметів

СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧА КОМПЕТЕНТНІСТЬ УЧНІВ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, СТРУКТУРА

Якщо зміст і структура предметної історичної компетентності вивчені і висвітлені у науково-методичній літературі досить повно (К. Баханов, О. Пометун та ін.), то зміст і структура суспільствознавчої компетентності та її місце в кластері освітніх компетентностей потребують окремого дослідження. Таке завдання актуалізується практичною потребою реалізації компетентнісного підходу в навчанні суспільствознавчих предметів і курсів на засадах вимог нового Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти.

Насамперед, зауважимо, що розуміти зміст поняття "компетентність" ми будемо так, як це визначено у державних стандартах початкової, базової і повної загальної середньої освіти, а саме: компетентність – це набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Уточнимо, що компетенції (суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини) нормативно визначає держава у текстах державних стандартів та навчальних програм як конкретне суспільне і державне замовлення на результати освіти.

Учитель на уроках формує і розвиває учнівські компетентності, завдяки яким діти можуть опанувати нормативно визначені компетенції.

Тобто, компетенція і компетентність – це дві взаємопов'язані характеристики цільової спрямованості сучасної освіти. Вони поєднані, але різні за сутністю. Саме тому компетенції не можуть бути складовими компетентності і навпаки.

Аналіз тексту одного з основних документів у сфері базової і повної загальної середньої освіти – нового Державного стандарту – дає підстави стверджувати, що запропоновані щодо суспільствознавчої компетентності формулювання, є нечіткими і недосконалими.

По-перше, стандарт визначає громадянську і соціальну компетентності ключовими. У той же час, основними змістовими лініями освітньої галузі "Суспільствознавство" визначені лінії: людина в соціальній сфері, людина в суспільно-політичній сфері. Це дає підстави стверджувати, що соціальна і громадянська компетентності є складовими суспільствознавчої. Саме про це пишуть у своїх дослідженнях А. Старєва і З. Возна. Тотожний підхід закріплений у стандарті початкової освіти: метою освітньої галузі "Суспільствознавство" визнається особистісний розвиток учня, формування його соціальної і громадянської компетентностей.

Відповідно до запропонованого підходу суспільствознавча компетентність повинна включати до свого складу соціальну і громадянську. А оскільки останні – ключові, то суспільствознавча компетентність має позиціонуватися як "надключова". Але той же стандарт зазначає, що суспільствознавча та історична компетентності належать до предметних (галузових) компетентностей. У результаті отримуємо абсурдний результат: предметна суспільствознавча компетентність має структурно поєднувати ключові соціальну і громадянську компетентності.

По-друге, у стандарті термін "суспільствознавство" вживається абсолютно некоректно. Так, назва освітньої галузі звучить як "*Суспільствознавство*". У свою чергу, галузь у власній структурі містить *суспільствознавчий* компонент, який, у свою чергу, має відображати основи, крім інших, окремого інтегрованого курсу *суспільствознавство*. Тобто термін "суспільствознавство" використано у трьох різних

значеннях без пояснення відмінностей: як освітня галузь, як частина цієї галузі, як окремий інтегрований курс (хоча реально курсу з такою назвою не існує).

Висловлені зауваження свідчать про відсутність понятійно-термінологічної і класифікаційної чіткості у підходах до визначення суспільствознавчої компетентності учнів. А це, у свою чергу, створює комплекс похідних методичних проблем для вчителів-практиків, які зобов'язані формувати компетентності на кожному уроці.

Варто зазначити, що Державний стандарт не розрізняє предметні і галузеві компетентності. Вони позиціонуються як синонімічні за звичним, у гіршому розумінні, підходом, знайомим учителям на прикладі типологізації підручників для старшокласників: коли підручники для двох різних рівнів профільного навчання (стандарту й академічного) визнають "універсальними" з позначкою "стандарт / академічний". Мовляв, тут написано академічний, а для стандарту вчитель відмінусує необхідне. За цією аналогією ми і розуміємо підхід до визначення компетентності як "предметної (галузевої)".

Очевидно, що освітня галузь і навчальний предмет не тотожні поняття. Інакше було б достатньо колишньої радянської "предметної розбивки" змісту освіти. Якщо ж галузь охоплює кілька навчальних предметів, то і галузева компетентність є надпредметною і це повинно бути якимось чином відображено в самій назві такої компетентності.

Виходячи з цього, визначимо суспільствознавчу компетентність все-таки як галузеву, а не предметну, оскільки, де-факто, існує освітня галузь "Суспільствознавство", але відсутній однойменний навчальний предмет. На нашу думку, *суспільствознавча галузева компетентність* – це інтегрована здатність, що набувається учнем протягом усього навчання у школі в процесі опанування історичного і суспільствознавчого компонентів освітньої галузі "Суспільствознавство" відповідно до змістових ліній державних стандартів.

Очевидно, що складові галузі – окремі навчальні предмети і курси, які викладаються відповідно до двох освітніх стандартів: початкової та базової і повної загальної середньої освіти.

В. Лозова в "Енциклопедії освіти" визначила навчальний предмет як педагогічно адаптований і ціннісно зорієнтований зміст конкретної науки, певної галузі діяльності, в якому представлено дидактично обґрунтовану систему знань (поняття, теорії, методи, факти, світоглядні й морально-естетичні ідеї, напрями практичного застосування тощо), умінь, навичок, відібраних відповідно до цілей навчання, вікових можливостей тих, хто навчається [1: 537].

Якщо ж узяти до уваги процесуальну складову навчання, то навчальний предмет – це засіб реалізації змісту освіти чи передавання змісту освіти за допомогою педагогічного інструментарію. Відповідно, навчальний предмет складається з двох блоків: частини змісту освіти та засобів для засвоєння змісту, розвитку і виховання учнів.

Поняття "навчальний предмет" у педагогічній літературі часто некоректно замінюють поняттями "навчальна дисципліна" і "навчальний курс".

Зазначимо, що поняття "навчальна дисципліна" переважно співвідноситься з системою вищої освіти. Так, у вітчизняних галузевих стандартах вищої освіти зазначається, що "навчальна дисципліна – це педагогічно адаптована система понять про явища, закономірності, закони, теорії, методи будь-якої галузі діяльності (або сукупності різних галузей діяльності) із визначенням потрібного рівня сформованості у тих, хто навчається, певної сукупності вмінь і навичок" [2: 55].

Поняття "навчальний курс" переважно вживається для визначення строку вивчення предмета чи дисципліни. У системі середньої освіти поняття "навчальний курс" часто використовується як синонім поняття "навчальний предмет", але для його окремої частини, що вивчається в конкретному класі, наприклад, історія України у 7-му класі, історія стародавнього світу. Навчальні курси існують у межах предмета. Крім того, існує поняття "елективний курс / курс за вибором", яке вживається для визначення системи знань, що доповнює, поглиблює чи розширює навчальний предмет і вивчається у коротший строк та факультатив / факультативний курс.

Основна відмінність між факультативом і елективним курсом полягає у тому, що перший є обов'язковим, обирається лише частиною учнів і заняття винесені за сітку годин у розкладі, а другий – обов'язковий, обирається кожним учнем і заняття включені до розкладу як інші уроки. Проект концепції профільного навчання визначає, що курси за вибором входять до обов'язкової частини навчального плану. Курси за вибором можуть вибиратися не тільки згідно з обраним профілем, але й за власним бажанням учня, який хоче поглибити свої знання з певних дисциплін. Необхідно враховувати можливість зміни учнями курсу за вибором. У такому разі ці курси можуть пропонуватися у формі навчальних модулів та інтегрованих курсів.

Факультативи – це навчальні курси, що не входять до основної сітки годин і можуть обиратися учнями. Факультативи спрямовані на додаткове та поглиблене вивчення як певних предметів, так і отримання знань із суміжних наукових галузей. Школа надає учневі право обрати факультативний курс.

Проект нової Концепції профільного навчання пропонує такий поділ одиниць навчального процесу: базові предмети, профільні предмети, спеціальні курси / профілюючі предмети, вибірково-обов'язкові предмети, курси за вибором, факультативні курси.

Значна частина чинного шкільного суспільствознавства та того, що буде ще створено відповідно до нового державного стандарту, формується не навчальними предметами, а курсами за вибором та факультативними курсами у межах суспільствознавчого компонента освітньої галузі "Суспільствознавство".

Варто зазначити, що автори-розробники програм і засобів навчання не дотримуються чіткості у визначенні "жанру" розробленого навчального змісту: що таке предмет, що таке курс. Так, у початковій школі навчальний зміст суспільствознавства інтегрований у *навчальний предмет* "Я у світі" [3]. Устаршій школі – вже в межах *навчального курсу* "Людина і світ" [4]. Хоча принципи і підходи до виокремлення цих змістових утворень практично однакові.

Очевидно, що в ієрархії компетентностей ключова є найвищою, а предметна / загальнокурсорова компетентність є найнижчою і тому "компетентісно" неподільною: структурними компонентами предметної компетентності не можуть бути окремі компетентності, а можуть – лише певні компоненти (елементи, складові).

Можемо стверджувати, що елективний курс чи факультатив за визначенням і співвідношенням із навчальним предметом не може формувати окрему предметну компетентність.

Ми виходимо з того, що класифікаційний підхід державних стандартів створює своєрідну ієрархію компетентностей: *ключові – між предметні / між курсові (міжгалузеві і внутрішньогалузеві) – галузеві – предметні / предметно-курсорова*.

Міжпредметна компетентність – здатність учня застосовувати щодо міжпредметного кола проблем знання, уміння, навички, способи діяльності та ставлення, які належать до певного кола навчальних предметів і освітніх галузей. Міжпредметна компетентність може формуватися предметами одної галузі (внутрішньогалузева) і кількох різних галузей (міжгалузева).

Предметна компетентність – набутий учнями у процесі навчання досвід специфічної для певного предмета діяльності, пов'язаної із засвоєнням, розумінням і застосуванням нових знань. Уважаємо, що предметна компетентність може бути визначена як предметно-курсорова, якщо навчальний предмет доповнюється, розширюється, поглиблюється іншими навчальними (елективними, факультативними тощо) курсами.

На нашу думку, *суспільствознавча предметно-курсорова* компетентність – це інтегрована здатність, набута у процесі вивчення в межах суспільствознавчого компоненту освітньої галузі "Суспільствознавство" окремих навчальних предметів, курсів, факультативів (відповідно до змістових ліній державних стандартів) протягом навчання в основній і старшій школі.

Схематично взаємозв'язок між ключовими компетентностями та суспільствознавчими наводимо на рис. 1.

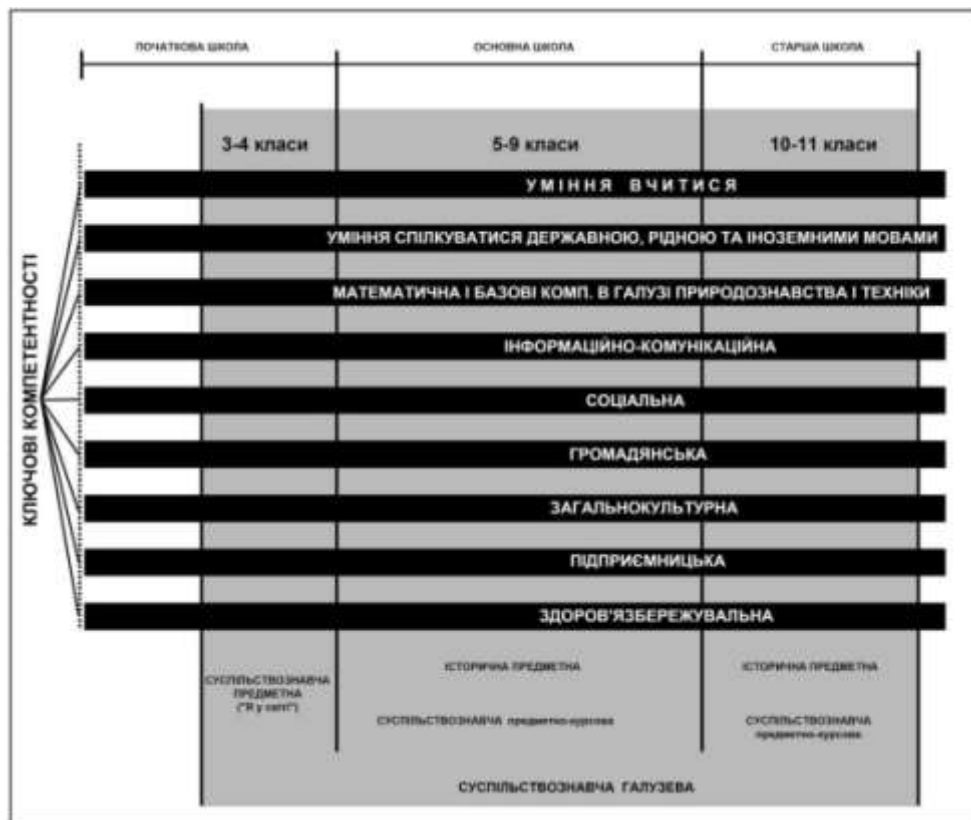

Рис. 1. Взаємозв'язок між ключовими компетентностями та суспільствознавчими.

Важливою науково-методичною проблемою є визначення структурних компонентів обох суспільствознавчих компетентностей.

Щодо структури суспільствознавчої предметно-курсової компетентності, то звернемося до висновків А. Старевої, яка запропонувала вважати складовими суспільствознавчої компетентності знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, набутий ціннісний досвід [5]. Зазначені компоненти можливо також перегрупувати у три структурних блоки: *когнітивний*, *операційно-діяльнісний* та *мотиваційно-ціннісний*.

Зміст когнітивного компоненту розуміє як знання, що дозволяють моделювати та закріплювати в поведінковому комплексі зразки ефективної комунікації та конструктивної взаємодії у різних сферах суспільної діяльності. Зміст діялісно-процесуального компонента, на думку дослідниці, визначатимуть навички практичної соціальної комунікації, досвід прояву компетентності у різноманітних стандартних та нестандартних ситуаціях. Мотиваційно-ціннісний компонент виражає готовність особистості до соціально-відповідальної поведінки, успішної соціальної взаємодії, яка базується на індивідуальних та суспільних нормах та цінностях.

Звернемо увагу на те, що на першому етапі навчання – у початковій школі – інтегрований предмет "Я світі" формує одночасно предметну і галузеву суспільствознавчу компетентність (рис. 1), які на цьому етапі навчання є тотожними.

На рівні основної і старшої школи суспільствознавча галузева компетентність поєднує предметну історичну та предметно-курсову суспільствознавчу компетентності, які формуються на основі вивчення історії України, всесвітньої історії, суспільствознавчого обов'язкового предмета "Основи правознавства", обов'язкового курсу "Людина і світ" та елективних курсів: *"Філософія"*, *"Правознавство"*, *"Досліджуючи гуманітарне право"*, *"Конституційне право України"*, *"Основи демократії"*, *"Ми – громадяни України"*, *"Вчимося бути громадянами"*, *"Основи теорії та історії української суспільно-політичної думки"*, *"Ми різні – ми рівні"*,

"Історія української філософської думки ХХ століття", "Живи за правилами", "Права людини", "Права людини в Україні", "Історія держави і права України", "Еволюція влади" тощо.

Навчальний зміст шкільного суспільствознавства диференційований за змістовими лініями, які по-різному визначаються у державних стандартах і навчальних програмах. початковій школі суспільствознавча галузева (і одночасно предметна) компетентність структурно-тематично охоплює чотири наскрізні лінії: *людина, людина серед людей, людина в суспільстві, людина в світі*, які виявляються у змісті інтегрованого предмета "Я у світі".

За новим стандартом базової і повної загальної середньої освіти в основній школі суспільствознавча галузева компетентність охоплює зміст *історичного компонента* та трьох змістових ліній суспільствознавчого компонента: *людина у правових відносинах; людина в культурно-духовній сфері життя; людина як біосоціальна істота та найвища цінність*.

Аналогічно і на рівні старшої школи. Суспільствознавча галузева компетентність старшокласників охоплює зміст *історичного компонента* та п'яти змістових ліній суспільствознавчого компонента: *людина в суспільно-політичній сфері; людина в соціальній сфері; людина у правовій сфері; людина в економічній сфері; людина в культурно-духовній сфері*.

Отже, структурувати галузеву і предметно-курсів компетентності можна за зазначеними вище змістовими лініями і відповідно до трьох етапів їх формування:

Етап початкової школи.

– для галузевої суспільствознавчої компетентності: знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, ціннісний досвід за змістовими лініями: *людина, людина серед людей, людина в суспільстві, людина у світі*.

Етап основної школи.

– для галузевої суспільствознавчої компетентності: знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, ціннісний досвід на основі засвоєння *історичного компонента* освіти та суспільствознавчого за змістовими лініями: *людина у правових відносинах; людина в культурно-духовній сфері життя; людина як біосоціальна істота та найвища цінність*;

– для предметно-курсів суспільствознавчої компетентності, що формується на уроках основ правознавства: знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, ціннісний досвід на основі засвоєння суспільствознавчого компонента галузі за змістовою лінією: *людина у правових відносинах*.

Етап старшої школи.

– для галузевої суспільствознавчої компетентності: знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, ціннісний досвід на основі засвоєння *історичного компонента* освіти та суспільствознавчого за змістовими лініями: *людина в суспільно-політичній сфері; людина в соціальній сфері; людина у правовій сфері; людина в економічній сфері; людина в культурно-духовній сфері*;

– для предметно-курсів суспільствознавчої компетентності: знання, уміння, навички, мотиви, інтереси, ціннісний досвід на основі засвоєння *суспільствознавчого компонента* галузі за змістовими лініями: *людина в суспільно-політичній сфері; людина в соціальній сфері; людина у правовій сфері; людина в економічній сфері; людина в культурно-духовній сфері*.

Очевидно, що структурні компоненти суспільствознавчої і предметно-курсів компетентностей потрібно наповнити конкретним змістом відповідно до предметів і курсів, що вивчаються, та з урахуванням їх розвитку на трьох рівнях середньої освіти. Теоретична робота з такого наповнення має бути комплексною: аналіз положень стандартів, навчальних програм, урахування міжпредметних (внутрішньогалузевих і міжгалузевих) зв'язків, психофізіологічних особливостей учнів тощо.

Ми ж хочемо звернути увагу на недосконалість змістових ліній, запропонованих освітніми стандартами, оскільки між ними на переходах між рівнями загальної освіти не відчувається наступності. Змістові лінії для

основної і старшої школи сформовані більше за "державоцентричним" принципом, де людина виступає своєрідним об'єктом, що знаходиться у межах впливу сфер політики, права, економіки, культури тощо.

Ми з позицій людиноцентризму (гуманізму), підтримуючи думку В. Арешонкова [6: 322-333], пропонуємо три наскрізні змістові лінії суспільствознавства від початкової до старшої школи:

- людина у самоусвідомленні власної сутності;
- людина у взаємодії із людьми і природою;
- людина в професійній діяльності і громадянській активності.

Відповідно до цих ліній потрібно сформувати компоненти галузевої та предметно-курсівих суспільствознавчих компетентностей з урахуванням зауважень А. Старєвої, що компетентна людина має знати, що і як робити; уміти робити, виконувати; бажати це робити; оцінювати, порівнювати, цінувати зроблене.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; [головний ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Смагін І. І. Підручник із суспільствознавства в українській школі 1920-1990 рр. : проблеми створення і функціонування : [монографія] / Ігор Іванович Смагін. – Житомир : Полісся, 2010. – 411 с.
3. Я у світі. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 3-4 класи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/navchalni_programu/2012/ukr/07_ya_u_sv.pdf.
4. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи. Людина і світ. Рівень стандарту. Академічний рівень. Профільний рівень ; Філософія. Профільний рівень ; Правознавство. Рівень стандарту. Академічний рівень. – К. : МОНУ, 2010. – 95 с.
5. Старєва А. М. Предметно-методична компетентність учителя суспільствознавчих дисциплін (в умовах запровадження нових Державних освітніх стандартів) / А. М. Старєва // Методист. – 2013. – № 4 (16). – С. 25–30.
6. Арешонков В. Ю. Зміст шкільної суспільствознавчої освіти в Україні у ХХ столітті : формування і трансформації : [монографія] / Володимир Юрійович Арешонков. – Житомир : Полісся, 2014. – 381 с.

